

**Козацький полк, як адміністративна одиниця Гетьманщини,
у дослідженні М.Слабченка**

Монографія М.Є.Слабченка „Малорусский полк в административном отношении...” [1], підготовлена тоді ще студентом-юристом четвертого курсу Новоросійського імператорського університету, викликала контраверсійну реакцію з боку наукового загалу. Та й сьогодні оцінки книги істориками і правниками часом діаметрично протилежні. Наразі зазначимо, що хоча книга вченого і містила недоліки властиві початківцю, водночас подала цілу низку нових і сміливих гіпотез. Студент-правник безкомпромісно полемізував з авторитетними дослідниками минулого України, зокрема з О.Лазаревським, що дало привід до цілої дискусії між ним та М.Василенком, яка зав'язалася у 1912–1913 рр. на сторінках “Записок Наукового товариства імені Т.Шевченка”. У 108 томі М.Василенко надрукував рецензію на монографію, з гострою критикою більшості її положень. М.Слабченко відповів на критику і надіслав у редакцію часопису статтю “З приводу заміток М.П.Василенка”. Ознайомившись з нею, М.Василенко теж дав відповідь. Обидві статті помістили в 113 томі “Записок НТШ” (Львів, 1913, с.69–79) під спільним заголовком: “Ще до історії устрою Гетьманщини XVII–XVIII ст.”.

М.Василенко заперечив висновки правника про васальний характер відносин держави Б. Хмельницького з Москвою, про збереження станового поділу суспільства в Гетьманщині та про республіканський характер публічної влади в ній. Він зазначив, що О.М.Лазаревський був поважний вчений і писав те, що говорили йому факти і про якусь упередженість можна твердити лише в полемічних памфлетах, а не в серйозних наукових працях. Окрім того М.Василенко закидав юному досліднику недостатнє використання літератури та джерел, ігнорацію “Генеральних следствий о маестностях”, не погодився з тим, що Гетьманщина була “демократичною республікою з представництвом і безпосередньо-демократичним інституціями” тощо. Висновок рецензента суворий: “Праця про Малоросійський полк – се праця не наукова, повна помилок, скороспілих, необґрунтованих висновків. З наукового боку вона заслуговує негативного відношення і великої обережності при користуванні нею” [с.86].

І все ж, це була думка лише одного вченого. Високу оцінку дав праці професор І.А.Винниченко, відомий історик українського права Л.О.Окиншевич. Сліди використання положень стверджених М.Слабченком подибуємо у монографіях В.Дядиченка [2] і А.Пашука [3].

Отже, праця обсягом 27 друкованих аркушів (443 сторінки), складається з передмови, вступу, та двох частин з додатком документів і присвячена всебічному вивченню козацького полку Гетьманщини XVII - XVIII ст. як військової та адміністративно-територіальної одиниці. Саме означений аспект функцій українського полку наближав працю науковця до традиції української історіографії, котру започаткували О.Лазаревський, О.Левицький, В.М'якотін.

Книга відкривається короткою передмовою [с.1-4], в якій означено цілі, мету і завдання праці, визначено її характер. Далі йде досить ґрунтовний вступ [с.5-20], що являє собою історичний екскурс в минуле виникнення, становлення

і розвитку державних та адміністративних структур в Україні від кінця XV століття до Національно-визвольної війни 1648–1657 рр. Використовуючи положення народницької концепції В.Б.Антоновича, автор виводить народоправні, демократичні тенденції України з її вікової історії, простежує цю тяглисть через Київську Русь і Литовсько-Руську державу.

Частина перша монографії (без назви) складається з шести розділів і у першому – “Полковий поділ Гетьманщини” [с. 21-42] – досліджується проблема формування території Гетьманщини та устійнення її полково-сотенного адміністративного поділу, який завершився на початку 30-х рр. XVIII століття. Тобто, територія Гетьманщини від 1648 до 1733 р. не була сталою, а весь час змінювалася [с. 25-29]. Другий розділ “Полковий устрій” [с. 43-60] присвячується автором характеристиці полку, як частині державного механізму, якою керував полковник. Насамперед вчений зосередив увагу на військово-політичному та адміністративному становищі означеного урядовця, його функціях. М.Слабченко поділяє полковників на виборних і призначених, та таких, які будучи обраними, затвердили свій уряд указом царя, або універсалом гетьмана. До функцій полковника входило здійснення не лише військової, але й адміністративної, судової та цивільної влади. Він входив до складу ради полковників та загальностаршинської ради, яка впливала на керування Гетьманщиною. Державна плата (жалування) полковникам передбачалася договірними статтями гетьманів з Москвою. Але вона була незначною, з огляду на такий високий ранг і статус державного діяча, до того ж виплачувалося нерегулярно, спорадично. Тому основним джерелом прибутків для них слугували рангові землі та пожалувані царями і гетьманами вотчини – приватновласницькі угіддя. Завдяки цьому полковник поступово перетворився в неподільного у владі господаря полку.

Окрім того, полковники стали провідниками централізаторської політики Москви, а згодом Петербургу, пособниками в обмеженні автономії Гетьманщини, позаяк у протистоянні гетьманам шукали підтримки в Росії. Особливо ці тенденції посилювалися з часів Петра I, котрий обмежував не лише політичну автономію Лівобережної України, але і її господарську самостійність, створюючи несприятливі умови для місцевого виробництва, лімітуючи українську торгівлю, наводнюючи Гетьманщину російськими товарами. Понад те, цар від 1709 року почав особисто призначати полковників і здебільшого не з українців, а з росіян, євреїв, сербів, підпорядковуючи їх під час воєнних дій не гетьману, а московським генералам та фельдмаршалам. Автор робить висновок, що вже в першій половині XVIII століття Гетьманщина, через експансіоністську колонізаторську та централізаторську політику царизму, перетворилася у звичайнісіньку провінцію Російської імперії. А починалися ж українсько-російські стосунки з обнадійливих обіцянок суверенітету.

У третьому розділі автор досліджує “Полковника і полкову старшину” [с.61-101] у функціонально-компетенційному аспекті та взаємодії між собою, керуванні і підпорядковані. Нагадавши ще раз інструкції, які унормовували порядок обсадження полковницького уряду та зміщення полковника з посади, Михайло Слабченко переходить до характеристики полкової старшини.

Полкове правління в цілому складалося з трьох департаментів: військового (осавул – кіннота, та хорунжий – піхота), артилерійського (обозний з

пушкарями) та цивільного (суддя, писар, канцелярія). Молодий дослідник, залучаючи значний фактичний матеріал, одним з перших в історико-правовій науці вчинив спробу проаналізувати посадові обов'язки кожного старшини і визначити їхні повноваження в полку. Першим рангом, після полковника, на його думку ішов обозний, котрий керував артилерією і виконував обов'язки наказного (заступника) полковника. Осавул відав кіннотою та піхотою, він стежив за “справністю і чистотою полку, на ньому лежала поліційна служба” [с.83]. Щоправда більш сучасні дослідники (В.Дядиченко, О.Апанович, В.Панасенко, В.Сергійчук) значно розширюють повноваження полкового осавула, а адміністративно-поліційні функції покладають більше на охотницьку старшину. Хорунжий, разом зі значковими товаришами, охороняв і демонстрував при потребі полкову святиню – хоругву (значок, прапор). Функції судді спочатку виконував сам полковник, котрий розглядав військові правопорушення козаків. Згодом з'явився військовий суддя в полку, і лише за Д.Многогрішного юрисдикція полкового судочинства поширилася на селян та міщан. Аналізується склад суду і судової канцелярії, порядок здійснення судової влади як складової частини державного механізму. На останнє місце в полковому правлінні М.Слабченко ставить писаря з його заступником – реєнтом та штатом – канцеляристами. Щодо всіх службових осіб полку автор наводить аргументи про походження (з козаків, шляхти, міщан), про порядок несення служби, утримання, грошове і матеріальне забезпечення.

Вся полкова старшина разом утворювала полкову раду, яка виникла ще в роки Хмельниччини і відігравала роль демократичного органу, що здійснював громадський контроль за владою, обмежуючи сваволю окремих урядовців. Рада полку скликала неперіодично і в цілому виконувала дорадчі функції. Лише за відсутності полковника чи не обсадженистю цього уряду – розпорядчі. Під тиском Петра I цей державно-правовий інститут, який зберігав самоуправлінські основи козацтва і традиції полкового правління, скасовується. У 1722 р. замість ради впроваджується полкове присутствіє, котре активно насаджує в Україні російські адміністративні порядки. Щоправда означеному чинили опір як низи, так і верхи козацтва: “Новому ладові довелося таки повоювати з містами, сотнями і селами, поборотися з народом”, – пише науковець [с.101].

В наступному четвертому розділі йдеться про “Помічників полковника, які йому не підлягали” [с.102-117], – тобто про російську адміністрацію (воєвод і комендантів), компанійських воєначальників та духовенство. М.Слабченко аргументовано характеризує експансіоністську діяльність російських військових чинників, - воєвод, комендантів, урядовців, – котрі були не помічниками полковникам, а їхніми активними конкурентами, а підчас і узурпаторами влади в структурах української адміністрації. На думку автора їхня діяльність спрямовувалася на згортання автономії Лівобережної України [с.107-108] і перетворення полкових правлінь в російські митні повіти, з повною втратою рис української національної державності. Коменданти і воєводи не лише знеособили владу полковника, а й допомогли самодержавству скасувати гетьманський уряд. Правове становище означених категорій вчений розглядає не статично, в незмінному вигляді, а в динаміці, розвитку, залежно від конкретно-історичних обставин.

Роблячи історичний екскурс в появу і розвиток російської військово-адміністративної присутності в Україні, дослідник, аргументуючи свою позицію документальними фактами, доводить, що воєводства і коменданти з'явилися по українських міста-фортецях за Переяславським пактом для захисту держави Б.Хмельницького від зовнішніх ворогів. Маючи у підпорядкуванні від двохсот до трьох тисяч ратних людей, московські воєначальники поступово підпорядкували собі полковника і полкове правління, реєстровий склад козаків полку. Саме воєводи і коменданти в часи Петра I “законно” посіли і полкові уряди, згорнувши до решти автономію України.

Другою контролюючою інстанцією над полковником і його помічниками, вже з боку гетьманів, стали охотницькі компанійські полки та їхні полковники [див. також нашу студію з цього питання – 316]. Будучи у безпосередньому керуванні та порядкуванні гетьманів, найманці активно втручалися у військові, адміністративні, судові та господарські справи полку, сіючи сваволю та анархію. Особливо в зламні для Гетьманщини 1709–1727 рр. Вони теж доклали зусиль до обмеження автономного статусу Лівобережжя і, виконавши означену адміністративно-поліцейську функцію, були реорганізовані самодержавством.

Не менш активно ніж воєводи та охотники, втручалися у внутрішні справи полку священослужителі. Маючи у віданні церковні суди, порядкуючи канонічним правом, духовенство особливо брутально обмежувало полкову судову юрисдикцію, теж, до певної міри, сприяючи розвалу державного механізму козацько-гетьманської України. І, насамкінець, висновки автора напросилися самі собою: воєводи, охотники, духовенство, як і сама полкова старшина еволюційно наближали державний кінець Гетьманщини.

П'ятий розділ розглядає “Сотенне і місцеве самоврядування” [с.118-155], характеризує їхню роль в загальній структурі організації державно-політичного та суспільного життя Лівобережної України. На думку Слабченка “центральна, полкова і сотенна влади в Гетьманщині – це цикл концентричних кіл, з яких сотня була найменшого радіусу” [с.119]. Як адміністративна одиниця, сотні входили до складу полків і мали різні розміри, - в залежності від кількості і густоти населення, рівня економічного розвитку тощо.

Вивчивши правове становище сотенного уряду вчений зазначає, що керував сотнею сотник, який мав у підпорядкуванні канцелярію та сотенну старшину. Посада сотника спочатку була виборною, потім на неї призначали своїх людей полковники та затверджував гетьман. Згодом уряд передавався у спадщину, бо навіть як посаг за донькою. Допомогали сотнику сотенний та курінний отамани і писар. Функції обмежувалися виконанням доручень полковника.

Більше уваги вчений приділив міському самоврядуванню. Традиційно він поділяє лівобережні міста на магістратські (привілейовані, котрі перебували на магдебурзькому праві) та ратушні (непривілейовані). Керували ними голови – вийти і підпорядковані їм урядники. Як і вся Гетьманщина міста поступово потрапляли в орбіту російського централізму і втрачали паралельно з нею права та вольності у самоврядуванні. Особливо процес посилювався після Полтавської катастрофи.

Цікавими видаються характеристики, які подає історик права, міським жителям, поділяючи їх на реєстрових міщан (міських обивателів, купців і

промисловців) та цехових ремісників. Міщани мали право власності на землю, але їх у цьому обмежували полковники, роздаючи міські угіддя підлеглим. Відтак магістрати і ратуші потрапили під егіду полкових властей і найперше полковників, особливо коли ними стали призначені з воєвод росіяни. Важілем тиску на магістратсько-ратушне начальство стали проведені в раду люди полкової старшини.

Дещо іншу організацію мали ремісники, котрі об'єднувалися в цехи та братства. Вчений порівнює цехову організацію Лівобережної та Правобережної України, аналізує розвиток цехів ще в старостах, говорить про їхню підтримку Березневими статтями 1654 року, пише про роль цехів у діяльності братств, у виборах священників та церковних служок, старост. Серед останніх найчастіше зустрічалася полкова та сотенна старшина. Насамкінець, дослідник констатує, що з часом місцеве самоуправління потрапляло під контроль полковників, а разом з ними і під контроль Російської імперії [с.155].

Останній, шостий розділ, має назву: “Полкова канцелярія у власному розумінні” [с.156-171], в якому простежено еволюцію полкової та сотенних канцелярій, їхню законодавчу і виконавчу діяльність, ведення діловодства та документації.

На чолі полкової канцелярії стояв писар з підпорядкованим штатом канцеляристів. Вони одержували державне жалування, – досить мізерне, – але виживали за рахунок переписування паперів, написання листів, видачі довідок, нотаріального посвідчення документів, укладання письмових угод. М.Слабченко детально зупиняється на вхідній та вихідній документації канцелярії. Найпоширенішими видами джерел права та нормативно-правових актів гетьманів, полковників й сотників були: універсали – загального та партикулярного змісту; ордери, які носили характер розпорядження; укази розв'язували питання порушені нижчестоячими органами влади; лепорти (рапорти) являлися формою зносин підлеглих з начальством; близькими до них є “донесення”. Для повідомлення важливих розпоряджень рівнозначні установи (полки, сотні) обмінювалися пам'ятними записками – промеморіями та листами. Актом розпорядчого змісту була й інструкція.

Розглядаючи підпорядкованість управлінських структур Гетьманщини між собою по горизонталі і по вертикалі, молодий науковець діходить висновку, що полкові канцелярії трималися як рівні з полковими урядами та компанійськими полковниками, з магістратами і ратушами – як з підлеглими, а з комендантами і воєводами намагалися не принижуватися і в той же час не вивищуватися над ними. В часи Другої Малоросійської колегії полкові канцелярії стали відігравати роль посередників у виконавчих структурах Російської імперії і робили лише те, що їм наказували з Петербурга. А відтак на цьому етапі український полк перестав бути адміністративно-територіальною одиницею лівобережної автономії. М.Слабченко на цьому також закінчує і першу частину своєї праці, аналіз якої дає нам підстави констатувати, що твір мав дійсно новаторський, оригінальний зміст, самостійний характер і засвідчив певний внесок молодого вченого у дослідження державно-правових явищ історії України.

В другій частині монографії, шляхом скрупульозного аналізу джерел, М.Є.Слабченко досліджує соціально-економічну проблематику полку. Перший

розділ “Військова справа” [с.177-200] розкриває сутність полку як військового підрозділу гетьманського регіменту. Наприпочатку вчений, співставляючи точки зору різних дослідників, розкриває причини виникнення козацтва та джерела його формування. Дається вичерпна характеристика основ козацького права, - володіння землею, вольності щодо держави, власне судочинство, тощо. Проте, автор твердить, що у XVIII ст. козацтво як військово-служилий стан занепадає, через те, що Росія використовує його у своїх безкінечних війнах, далеких походах, на будівництві каналів та фортець. Військовий вишкіл, озброєння, комплектування, керування та мобілізація козацького війська втратили актуальність, стали архаїкою. Ті, що раніше рвалися до козацтва, почали втікати у міста, відмовлялися від колись гордого звання козака [с.177-180].

Історик дає начерк основних обов'язків козаків: охорона кордонів і території від татарських наїздів, несення гарнізонної служби, походи проти татар і турків на своєму забезпеченні продовольством, фуражем та амуніцією. Показує роль міщан та посполитих в обороні краю, утриманні російських гарнізонів, компанійців і сердюків, що вкрай виснажувало і без того збіднілий бюджет Гетьманщини.

Незважаючи на те, що другий розділ має назву “Поліційні справи” [с.201-255], автор присвятив його аналізу як власне гетьманської поліції, так і розгляду інших соціальних служб полку: пожежної охорони, будівництва, пошти, охорони здоров'я, санітарної служби, освіти, церкви.

Функції загальної поліції виконували козаки полку, та розквартировані на його території компанійці і сердюки. Вони охороняли громадський порядок, несли в містах патрульно-поставу службу, затримували втікачів, дезертирів, приборкували заворушення, боролися з порушниками законів. Спеціально призначений пожежний отаман формував підрозділ пожежної поліції, яка вела як профілактичну роботу, так і ліквідувала пожежі та їхні наслідки. До справи залучалися цехи, міщани, селяни, а про пожежі рапортували начальству, – аж до гетьмана.

На підставі нових, особисто виявлених джерел, М.Слабченко досить детально показав рівень розвитку в полку будівельної справи – спорудження гребель, шляхів, мостів, за що відповідали громади, магістрати та ратуші. Поштову та підводну повинність теж несли жителі міст. Під час великих епідемій, як у 1771–1772 рр. під час чуми, створювалися спеціальні загони козаків і міщан по боротьбі з нею. Існували посади фельдшера та лікаря, котрі слідували за здоров'ям населення та санітарною безпекою в містах, - на вулицях, в дворах, на ринках.

Молодий вчений зазначає, що майже у кожному селі Гетьманщини існувала початкова школа, а охочі могли продовжувати навчання в колегіумах (Чернігові, Новгород-Сіверському, Переяславі), та в академії (в Києві). Про моральне здоров'я суспільства дбала церква, духовенство, попереджуючи і викорінюючи такі явища як перелюбство, кровозмішання, богохульство тощо.

“Торгівлі і промисловості” автор приділив значну увагу у третьому розділі монографії [с.256-277]. Він пише, що у Гетьманщині внутрішня торгівля розвинулася досить високо: діяли гостинні двори, базари, ярмарки, ринки, на яких обладнувалися важниці – контрольні ваги. Діяла служба боротьби з

кримінальними злочинами на торгах, яку очолював полковник. Зовнішня торгівля спрямовувалася в Польщу, Росію, Туреччину, Крим. Заборонялося вивозити хліб, волів, вино, горілку, тютюн (у Росію де була державна монополія на горілко-тютюнові вироби). Торгівлю обслуговували митники, що збирали індукту (за імпорт) та евекту (за експорт товарів), служби по боротьбі з контрабандою.

Вчений простежив розвиток промисловості та ремесел по містах і селах. В Гетьманщині, на його думку, найбільшого поширення набули галузі пов'язані з забезпеченням російської армії, котра через постійні війни потребувала значних ресурсів. Тут діяли вовняні фабрики, кінні заводи, селітроварні, підприємства по виробництву пороху, зброї, гармат. Тютюнництво та винокуріння знаходилися переважно в оренді та на відкупі у підприємливих міщан, селян, козаків, греків та євреїв. Правовий контроль за орендарями та відкупниками здійснювала сотенна старшина.

Розділ “Земельні справи” [с.278-292] розкриває правові аспекти землеволодіння та землекористування в полку, об'єктів та суб'єктів земельної власності, зобов'язальні дії, угоди з землею. М.Слабченко характеризує способи набуття земельної власності в Гетьманщині шляхом успадкування, вислуги на ранг, займанщини, купівлі та загарбання у боржників. Особливо поширеним стало надання землі гетьманом чи полковником за заслуги з рангового (державного і полкового) фонду суддям, писарям, хорунжим, осавулам та іншій старшині полку. Проте, таке надання не вело до приватної власності, а лише до фактичного володіння. Новий гетьман чи полковник міг забрати наділ. Полкові ревізори контролювали також осадників, які шляхом займанщини захоплювали нічийні землі, пустощі. Часто такі безгоспні землі виявлялися уже чієюсь власністю. Земельні тяжби та позови розглядали сотенні та полкові суди, де слідчими виступали ревізори та возні. Щоб подібних судових “розсудків” було поменше, полковники в ордерах вимагали угоди купівлі, розмежування тощо укладати при свідках, записувати умови до актової книги полку чи міського уряду.

Означений розділ найбільш яскраво характеризує М.Слабченка як юриста-цивіліста, теоретично добре підготовленого правознавця, особливо коли читаєш приклади земельних тяжб, які він наводить [с.289-291] та аналізує.

І останній, у другій частині, п'ятий розділ розкриває проблеми “Полкового суду” [с.293-326]. Це теж один з кращих історико-юридичних нарисів монографії вченого. Одним з перших в історіографії він ретельно вивчає різні аспекти цієї частини державного механізму Гетьманщини: виникнення, становлення та еволюцію козацької судової системи, цивільне та карне судочинство, процесуальні дії, елементи адміністративної, оперативно-розшукової діяльності судових слідчих, та інші аспекти цієї правоохоронної структури.

Щодо структуризації судової системи лівобережної автономії, то М.Слабченко розкриває сутність козацьких судів (сотенних і полкових), панських (домініальних), церковних (єпископських та консисторії), ратушних і магістратських, шляхетських (земських і підкоморських). Процесуальні дії здійснював безпосередньо суддя та підсудки (помічники), адвокатами виступали священослужителі, а згодом російські вельможі (особливо в карних справах), залучали свідків, речові та інші докази. Суд відбувався у різних місцях, - в домі

полковника, судді, в канцелярії, в ратуші, публічно на дворі. Детально висвітлено і судове діловодство, ведення протоколу, функції возного, писаря. Як висновок звучить сентенція вченого, що у зв'язку зі згортанням автономії Лівобережної України, “періоду жалюгідного животіння всієї держави” [с.293], в аналогічній ситуації опинилися і суди, які з ліквідацією Другої Малоросійської колегії скасовані і замінені російською судовою системою.

Означеним закінчується і все авторське дослідження. Шкода, але до більшості розділів, як і до всієї праці М.Слабченко не подає ґрунтовних висновків та узагальнень, що, поза сумнівами, знижує науковий рівень праці. Звісно, не позбавлена вона й інших недоліків, як то переоцінка демократизму державного устрою козацтва, не зовсім обґрунтовано певні узагальнення, є й просто фактичні помилки. Проте, це була лише перша монографія автора і перше дослідження подібного плану в історико-юридичній науці. Означене розумів і М.Є.Слабченко зазначивши в передмові: “Я приступив до занять історією українського права, намагаючись зрозуміти ество порядку Гетьманщини і коли не дати самому відповіді на головні питання, то хоч підготувати ґрунт для інших” [4, с.3].

Відтак, можемо зробити окремі висновки відносно цієї, на наш погляд, непересічної і фундаментальної праці. Насамперед вона поклала початок науковій творчості вченого у галузі історії держави і права України, у царині юридичної, соціальної, адміністративної та економічної історії Гетьманщини. Саме в ній вперше порушено широке коло дискусійних, недостатньо розроблених проблем правничої історії козацтва XVII - XVIII ст. На підставі поєднання юридичних, історичних та соціологічних методів, автор здійснив глибокий аналіз історико-юридичних фактів, явищ та структур у їх динаміці, еволюції та розвитку. Вперше в історіографії поєднано і розглянуто в єдиному комплексі полкові структури (полковник, уряд, канцелярію, суд, магістрат, сотні), військовий лад, адміністративно-територіальний устрій, судову систему, господарство. В більшості висновків, гіпотез, узагальнень вчений випередив час, сміливо, інтуїтивно висуваючи нові ідеї. Особливо радянську історіографію, котра базувалася на класовому детермінізмі та російському патерналізмі.

Монографія вченого стала класичним твором. Її вивчали на семінарах студенти, вона значилася обов'язковою при складанні кандидатських іспитів з історії для аспірантів М.Грушевського, О.Оглобліна, Д.Багалія, М.Яворського, М.Василенка. Навіть після проскрипцій 30-х рр. і відправки до спецхранів, на неї посилалися і нею користувалися Д.Кравцов, А.Пашук, А.Ткач, Л.Окиншевич, В.Голобуцький, В.Дядиченко, О.Апанович, М.Петровський, К.Стецюк. Бо не користуватися просто не могли.

Бібліографічні посилання:

1. Слабченко М.Е. Малорусский полк в административном отношении: Историко-юридический очерк //Записки Императорского Новороссийского университета историко-филологического факультета. – Вып.1. – Одесса: Техник, 1909. – 4+436+III с.
2. Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII - початку XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1959.
3. Пашук А.Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII - XVIII ст. (1648-1782). – Львів: Вид-во Львівського університету, 1967.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.166. – Оп.12. – Спр.7109. – 16 а.